

УДК 340.1

Перещ Володимир Миколайович –

кандидат історичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Університету сучасних знань

Права та обов'язки критської знаті у мирний час (середина II тис. до н. е.)

У статті на основі археологічних та писемних джерел досліджуються права та обов'язки критської знаті у мирний час. Автор здійснює спробу визначити обов'язки, які брала на себе критська еліта в обмін на своє привілейоване становище. У результаті аналізу джерел та застосування історико-порівняльного методу з'ясовано, що критська знать у мирний час зобов'язувалася постачати зі свого середовища гравців для смертельно небезпечних вистав, так званої тавромахії.

Ключові слова: егейський світ, дополісна Греція, крито-мікенська цивілізація, тавромахія, права та обов'язки.

В статье на основе археологических и письменных источников исследуются права и обязанности критской знати в мирное время. Автор делает попытку определить обязанности, которые возлагала на себя критская элита в обмен на свое привилегированное положение. В результате анализа источников и использования историко-сравнительного метода определено, что критская знать в мирное время обязывалась поставлять со своей среды игроков для смертельно опасных представлений, так называемой тавромахии.

Ключевые слова: эгейский мир, дополисная Греция, крито-микенская цивилизация, тавромахия, права и обязанности.

Analysing the archaeological and writing sources, the author of the article studies the rights and duties of Cretan nobility at time of peace. The author makes an attempt to determine the duties of Cretan elite in exchange for its privileged status. Based on the analysis of sources and employment of historical-comparative method, the researcher arrived at a conclusion, that Cretan nobility at time of peace bound to supply from its circle the players for mortally dangerous performances, so-called tauromachia.

Key words: Aegean world, pre-polis Greece, Cretan-Mycenaean civilization, tauromachia, rights and duties.

Постановка проблеми. Палацова цивілізація Криту є яскравим феноменом на фоні стародавніх цивілізацій егейського регіону. Саме критяни були першим народом Егеїди, який створив свої правові інститути. Під потужним впливом Криту перебувала більшість островів Егейського моря, деякі області Балканської Греції та малоазійського узбережжя. Тож, вирішення сформульованої автором проблеми допоможе пролити світло на важливі правові процеси, що відбувалися на теренах середземноморського регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питань, так чи інакше пов'язаних зі статусом та правами критської знаті, торкалися такі дослідники як, Ю.В. Андреев [1; 2], Б.Л. Богаєвський [4], А. Еванс [11], Дж. Грехем

[13], М. Нільсон [17; 18], А. Перссон [19], В. Пьотчер [20].

Невирішені раніше проблеми. Роботи вказаних дослідників є досить ґрунтовними і базуються на глибокому аналізі джерел та наукової літератури. Проте, сформульованої у даній статті теми вони торкаються лише частково.

Тож, дослідивши структуру критського суспільства у попередніх своїх роботах [6, с. 141-148; 7, с. 102-110; 8, с. 216-227; 9, с. 41-43], автор й визначив за мету з'ясувати права та обов'язки критської знаті у середині II тис. до н. е.

Виклад основного матеріалу. Досвід інших цивілізацій говорить про те, що привілейований прошарок суспільства певним

чином мусив обґрунтувати своє особливе становище. Так, у Греції гомерівської доби басілевси пояснюють свій високий статус тим, що на війні вони стоять у перших рядах і завжди рвуться у гущу бою. Найкращим прикладом цього є уривок із дванадцятої пісні «Іліади», у якому наводяться слова лікійського вождя Сарпедона: «Γλαῦκε τί ἦ δὴ νῶϊ τετιμῆμεσθα μάλιστα / ἔδρη τε κρέασίν τε ἰδὲ πλείοις δεπάεσσιν / ἐν Λυκίῃ, πάντες δὲ θεοῦς ὧς εἰσορόωσι, / καὶ τέμενος νεμόμεσθα μέγα Ξάνθοιο παρ' ὄχθας / καλὸν φυταλιῆς καὶ ἀρούρης πυροφόροιο; / τὸ νῦν χρὴ Λυκίοισι μέτα πρώτοισιν ἐόντας / ἐστάμεν ἠδὲ μάχης καυστείρης ἀντιβολῆσαι, / ὄφρα τις ὄδ' εἴπη Λυκίων πύκα θωρηκτάων: / οὐ μὰν ἀκλεέες Λυκίην κάτα κοιρανέουσιν / ἡμέτεροι βασιλῆες, ἔδουσί τε πίονα μῆλα / οἶνόν τ' ἔξαιτον μεληδέα: ἀλλ' ἄρα καὶ ἴς / ἐσθλή, ἐπεὶ Λυκίοισι μέτα πρώτοισι μάχονται» («Главку, чому над всіма нас в Лікійському краї шанують / Місцем на учтах, і м'ясом найкращим, і келихом повним / Люди усі, і на нас, немов на богів, споглядають? / Маємо й кращий землі ми наділ понад берегом Ксанфу / Із виноградником гарним, і ниву, що родить пшеницю. / Тим-то нам першими треба стояти тепер у лікійських / Лавах і сміливо в розпал горячого кидатись бою, / Щоб говорив про нас кожен з лікіян у кованих латах: / «Ні, не без слави у рідній країні лікійській керують / Наші державці; їдять недаремно овець вони жирних, / Вина медові п'ючи найсолодші, – зате ж бо й велика / Доблесть їх, – завжди-бо в перших лікійських рядах вони б'ються») (14, XII. 310-321).

Своєрідним чином обґрунтувала своє особливе становище і панівна верхівка деяких суспільств Доколумбової Америки. Так, наприклад, у суспільстві ольмеків той, хто прагнув увійти до правлячої еліти, повинен був здійснити самокастрацію, у майя аристократи змушені були влаштовувати ритуальні так звані «квіткові війни», сапотецький верховний жрець лише один раз за життя мав право на зв'язок із жінкою, знатні сім'ї тотонаків приносили в жертву богам своїх дітей [10, с. 19 наст. et passim].

Принципи такого, можна сказати, гармонійного співіснування різних прошарків суспільства, очевидно, були характерні і для мінойського Криту. На цю думку у ході дослідження нас наштовхнув аналіз обряду так

званої тавромахії – «ігр з биками». Зображення цих дійств широко представлені на фресках, печатках, рельєфах, а також у глиняній та бронзовій скульптурі критян [11, Vol. I, Fig. 137 d, 274, 310 a, 504 a, b, c, d, 508, 514; Vol. II, Fig. 155; Vol. III, Fig. 61, 143, 144, 149–160, 162–164 a, 211; 16, Taf. 107; 15, Pl. XVII; Fig. 14, 106–107, 117, 178–185; 12, Taf. 78–79, 82; 20, S. 198, Abb. 3].

Дослідники дійшли висновку, що сцени такого роду зображують не просто атлетичні змагання, які би влаштовувалися задля розваги народу [17, р. 322; 18, S. 210; пор. 5, с. 291], але важливі релігійні ритуали, покликані стимулювати родючість матері-землі та підтримувати весь світ у стані гармонії та рівноваги [2, с. 134, 382 сл.]. Існує також думка, що тавромахія була головною і найбільш поширеною формою вшанування божественного бика – однієї з головних фігур мінойського пантеону, втіленнями якої вважалися звичайні бики, яких випускали на арену [2, с. 371, 377]. Ю.В. Андреев припускає, що подібно до багатьох інших божеств Стародавнього світу, які помиралі і воскресали, мінойський божественний бик вшановувався перш за все як спокутна жертва, що слугувала гарантією безперебійної роботи «космічного механізму» і забезпечувала правильне чергування пір року, постійне оновлення живої природи і зміну поколінь всередині соціуму [2, с. 380]. Часте зображення цих дійств у мінойському мистецтві свідчить про те, що вони займали одне з центральних місць в культовій практиці критян і, очевидно, входили у програму найважливіших календарних свят річного циклу [2, с. 383; пор. 13, р. 73].

Хто ж брав участь у цих змаганнях? Дослідники, які інтерпретують сцени мінойської тавромахії через призму міфа про Тесея і Мінотавра, вважають, що учасниками ігр були раби та полонені [19, р. 97 f.; пор. 5, с. 244]. Першовідкривач мінойської цивілізації А. Еванс був переконаний у тому, що в тавромахії могли брати участь лише особи із знатних родів, а також жриці Великої богині [11, Vol. III, р. 227, 232.]. На думку Ю.В. Андреева, питання про соціальний статус цих людей не має принципового значення. Він вважає, що в будь-якому випадку, учасники ігр, безперечно, користувалися в мінойському суспільстві дуже

високим престижем незалежно від їх реального походження [2, с. 387 сл.].

На нашу думку, точка зору Еванса є найбільш переконливою, адже навряд чи спілкування з потойбічним світом могло бути доручено вихідцям із простонароддя або невільникам. Такі відповідальні священнодійства могли покладатися лише на найавторитетніших осіб держави – представників владної еліти суспільства, або ж на їхніх юних синів та дочок. До того ж виступи на арені вимагали від їх учасників виснажливих тренувань, які могли тривати багато років. Таку підготовку могли собі дозволити лише люди, які мали велику кількість вільного часу та значні багатства. Тому участь у «іграх з биками» була доступною, на нашу думку, лише представникам вищого прошарку мінойського суспільства. «У майя правом-обов'язком брати участь у ритуальних «квіткових війнах» та у «грі з м'ячем», ризикуючи таким чином життям, – зауважує В.А. Рубель, – наділялися лише представники вищого прошарку суспільства» [10, с. 207].

Таким чином, молодь з числа саме аристократів, здійснюючи магичні стрибки через бика, від імені усіх критян вступала в контакт з потойбічним світом.

Проте, без сумніву, ці ігри були смертельно небезпечним дійством і часто закінчувалися для їх учасників трагічною загибеллю або каліцтвом [пор. 2, с. 384]. Так, на стінках стеатитового ритона із Аїа Тріади [16, Taf. 107] ми бачимо акробата, якому бик встромив рога у спину. На золотому кубку із Вафіо [15, Fig. 178, 180] зображено бика, який намагається заколотити людину, котра висить у нього на рогах, тоді як інша особа потрапила йому під копита. Зрештою й самі фігури акробатів за своїм стилем зображення досить сильно нагадують фігури людей, які гинуть у воді на сцені морської битви, що зображена у північній частині так званого «морського фриза» із Акротірі [2, с. 188, ил. 40]. Таким чином, приреченість на смерть можна відчутти вже в самих рухах зображених в момент польоту акробатів.

Оскільки загибель учасників цих вистав була досить імовірною, то цей звичай можна кваліфікувати як особливу форму жертвоприношення та умилостивлення

божества ціною кривавої, але добровільної та свідомої людської жертви [2, с. 384, 387]. «...Смерть на арені, – зазначає Ю.В. Андреев, – безперечно, вважалась у мінойському суспільстві однією із найпочесніших. У ній вбачали самопожертву в ім'я вищих інтересів суспільства, зразок високого благочестя і, нарешті, жертву, особливо приємну богам... в уявленнях самих мінойців така смерть була чимось подібною до «сакрального самогубства», яке практикувалося у деяких стародавніх народів головним чином з метою умилостивлення підземних богів або душ померлих і забезпечення гарантій земної родючості» [2, с. 387 слл.].

Очевидно, в обмін саме на таку жертву божество гарантувало багатий урожай, відсутність сейсмічних катастроф та інших стихійних лих.

Таким чином, враховуючи те, що під копитами биків гинули представники владної еліти, ми можемо припустити, що тавромахія, подібно до інституту «квіткових воєн» індіанців, відігравала у критському суспільстві роль стабілізаційного чинника.

Тож, аристократія жила в гарних палацах та віллах, носила дорогий одяг, смачно харчувалася, проводила велику кількість свого часу в різних розвагах, користувалася повагою народу, а деякі її представники, очевидно, навіть обожнювалися. Проте у визначений час вона змушена була постачати зі свого середовища гравців для тавромахії, що можна розцінювати як свого роду плату за всі ці блага.

Погодимося, що плата ця була досить не простою. Адже в разі частих неврожайних років або грандіозних стихійних лих [1, с. 315], «обрані» повинні були частіше влаштовувати обряди тавромахії, жертвуючи таким чином богам ще більше «голубої» крові.

Оскільки в античній традиції у якості жертв, які пожирав легендарний Мінотавр, виступають полонені чужоземці, ми можемо припустити, що у «іграх з биками» змушені були брати участь і раби. Однак, на нашу думку, мінойці зверталися до такої практики, як правило, у роки надзвичайних лихоліть, коли жертв аристократів у певному розумінні починало вже не вистачати, а розлючене божество все ще вимагало крові. Так, В.А. Рубель, аналізуючи інститут «квіткових

воєн» у мочіка, констатує: «...чим більше в таких «боях-змаганнях» бувало убитих, пораних і покалічених, тим воно вважалося «богоугоднішим» (бо кров, пролита в цих сутичках, вважалася пролітою в жертву божествам, які в обмін на неї гарантуватимуть щедрий врожай у наступному році)» [10, с. 285 наст.]. З іншого боку, можна припускати, що рабів у тавромахії почали використовувати у зв'язку з подальшим поглибленням розшарування в суспільстві і ще чіткішим відокремленням владної верхівки від простонароддя.

Взявши на себе обов'язок виконувати ритуали, які забезпечували простолюдином умови для успішного господарювання, аристократи не просто повинні були постачати зі свого середовища жертви богам, вони мусили гарантувати ефективність таких заходів. Таким чином, вони мусили жити в атмосфері постійного страху перед загрозою тієї чи іншої катастрофи, неминучість якої піддавала сумнівам їх авторитет. Очевидно, також нестерпною мукою, яка іноді спіткала представників владної еліти мінойського суспільства, було усвідомлення свого повного безсилля перед зрадницьким характером матері-землі, а також розчарування в безплідності своєї повсякденної праці та повної самопожертви. Зауважимо, що життя мінойських простолюдинів, якщо судити зі сцени, яка зображена на «вазі женців» (11, Vol. II, Pl. XVII), було набагато веселішим ніж життя аристократичної еліти. Навіть якщо припустити, що таке веселе шестя було регламентоване релігійним обрядом, ми все ж відчуємо різницю відмінності психологічної атмосфери між сценою на «вазі женців» і певною мірою похмурими, часто нервозними сценами на фресках палаців, печатках, відтисках з них та інших пам'ятках мінойського мистецтва, на яких ми бачимо зображення критської аристократичної еліти, а також божеств, які являються її представникам.

Таким чином, аристократи, будучи улюбленцями та обранцями богів, у той же час були змушені амортизувати собою і їхній гнів. На них перших сходила «небесна благодать», яка виражалась у високому соціальному становищі та матеріальному добробуті, але безпосередньо від них вимагалися жертви, які були в уявленнях

мінойців платою богам за забезпечення гарного врожаю та відсутність природних катаклізмів, першопочатково скерованих богами на суспільство (хоча фактично це була плата за привілейоване становище аристократів). Тобто в уявленнях критян, на них божество спрямовувало й негативну енергію, розряжаючи її не в суспільство, а прямо на «обраних» – обраних померти.

В.А. Рубель у своїй книзі, яка присвячена історії цивілізацій Доколумбової Америки, очевидно, значною мірою перебільшує, коли говорить, що простолюдини тішили себе думкою, що аристократи розплачуються за своє привілейоване становище різного роду жертвами та обмеженнями. Простолюди, очевидно, не стільки радів з горя представників вищих страт, скільки, як нам здається, схилився перед їх доблестю, хоробрістю, безстрашністю, терпінням, фізичною витримкою, вмінням служити богам і забезпечувати їх покровительство. Виконуючи різного роду важливі, часто смертельно небезпечні функції, аристократи виглядали в очах простолюдинів гарантами всенародного процвітання та благоденства, посередниками між світом людей і світом богів. Народ розумів, що він не здатен на такі суспільно корисні та необхідні вчинки, на які відважувалася аристократія.

Звичайно, такого глибокого суспільного розшарування, як в Доколумбовій Америці чи розвинених східних деспотіях, на Криті не було. Навпаки, мінойське суспільство ще далеко не повністю вийшло з первіснообщинного ладу з його демократичним устроєм [4, с. 700 слл.; 2, с. 583].

В такому випадку, перед нами постає питання: чи маємо ми взагалі реальні підстави стверджувати, що «ігри з биками» були покликані, щоб забезпечити стабільність у відносинах між різними прошарками мінойського суспільства?

Якщо це наше твердження є справедливим, то слід також спробувати дати відповідь на наступне питання: як з'явився у мінойців цей принцип і яке значення в нього вкладалося (і які функції він виконував)?

Дати відповідь на це ми зможемо лише враховуючи ту конкретну історичну ситуацію, що склалася на Криті в період «старих» та «нових палаців». Ця ситуація характеризується

різким прискоренням темпів соціально-економічного та культурного розвитку [2, с. 214; 4, с. 706], хоча в часи свого найвищого розквіту мінойське суспільство й перебувало на етапі ще далекому від повного розпаду первіснообщинних відносин і в ньому все ще продовжували панувати традиції родової солідарності [4, с. 700; 2, с. 583]. Нам здається, що в умовах цього «стрибка в нову якість» та відносно повільного розкладу родових відносин, швидкими темпами проходив і процес розшарування общинників, і аристократія, яка, так би мовити, «щойно» сформувалася, мусила обґрунтовувати своє привілейоване становище і переконувати народ (який ще, очевидно, добре пам'ятав про колишню рівність усіх общинників) у справедливості майнової та соціальної нерівності.

Слід відмітити, що навряд чи простолюдини тим чи іншим чином змушували представників аристократичної еліти виконувати ці смертельно небезпечні ритуали. Очевидно, аристократи самі були ініціаторами цих дійств. Можна припускати, що в умовах постійної політичної боротьби всередині самої владної верхівки представники останньої виконували різні обряди, намагаючись

забезпечити не лише покровительство богів, а й схилити на свою сторону ту чи іншу частину «демоса» [пор. 3, с. 188].

Таким чином, на нашу думку, «ігри з биками» виконували роль того цементу, який об'єднував критську еліту і простонароддя: еліта шляхом цього ритуалу віддавала всі свої сили на служіння богам, простонароддя ж у свою чергу в «добровільно-примусовій» формі віддячувало за це своїм надлишковим продуктом.

Висновки. Підводячи підсумки, ми можемо констатувати, що критська знать мала право на збирання з простолюдинів податків, жила в гарних палацах та «віллах», носила дорогий одяг, проводила велику кількість свого часу в різних розвагах, користувалася повагою народу, а деякі її представники, очевидно, навіть обожнювалися. Проте у мирний час знать зобов'язувалася постачати зі свого середовища гравців для смертельно небезпечних «ігор з биками» (участь знатних критських юнаків та дівчат у «іграх з биками», в уявленнях критян, сприяла успішному веденню сільського господарства), що можна розцінювати як свого роду плату за вказані права.

Список використаних джерел:

1. Андреев Ю. В. Крито-микенский мир / Ю. В. Андреев // История древнего мира. Ранняя древность. – Москва : Наука, 1989. – С. 312-331.
2. Андреев Ю. В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III – начало I тыс. до н. э.) / Ю. В. Андреев. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2002. – 863 с.
3. Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период) / Ю. В. Андреев. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2003. – 448 с.
4. Богаевский Б. Л. Первобытно-коммунистический способ производства на Крите и в Микенах / Б. Л. Богаевский // Сб. Памяти К. Маркса. – М; Л. : Изд. АН СССР, 1933. – С. 677-730.
5. Пендлбери Дж. Археология Крита : пер. с англ. Я.М. Боровского / Дж. Пендлбери. – М. : Изд. иностранной литературы, 1950. – 472 с.
6. Перещ В. М. Мінойська аристократія / В. М. Перещ // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5. – С. 141–148.
7. Перещ В. М. «Мінойський матриархат» (про роль чоловіка та жінки в державному житті мінойського Криту) / В. М. Перещ // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 102–110.
8. Перещ В. М. Деякі питання «мінойської монархії» / В. М. Перещ // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 1. – С. 216–227.
9. Перещ В. М. Мотиви «партійного тотемізму» в мінойському мистецтві (До питання про «мінойський матриархат») / В. М. Перещ // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2007. – № 89. – С. 41–43.
10. Рубель В. А. Історія цивілізацій Доколумбової Америки / В. А. Рубель. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.

11. Evans A. The Palace of Minos at Knossos / A. Evans. – London : University Press, 1921. – Vol. I. – 721 p., 548 fig., pl., tables; 1928. – Vol. II. – 390 p., 223 fig., pl.; 1930. – Vol. III. – 526 p., fig. pl.; 1935. – Vol. IV. – 378 p.
12. Geiss H. Reise in das alte Knossos / H. Geiss. – Leipzig : Im Prisma-Verlag, 1981. – 184 S.
13. Graham J. W. The Palaces of Crete / J. W. Graham. – Princeton; New Jersey : Princeton University Press, 1972. – 269 p.
14. Homerus Ilias. Ed. G. Dindorf, C. Hentze / Homerus. – Lipsiae : Teubner, 1901. – Vol. 1–2. – 323 p.
15. Marinatos Sp. Crete and Mycenae / Marinatos Sp. – London: Thames & Hudson, 1960. – 177 p., 284 pl., 29 figs.
16. Marinatos Sp. Kreta, Thera und das mykenische Hellas / Sp. Marinatos, M. Hirmer. – München : Hirmer, 1973. – 183 S.
17. Nilsson M. P. The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion / M. P. Nilsson. – Lund : Gleerup; 1927. – 582 p.
18. Nilsson M. P. Geschichte der griechischen Religion / M. P. Nilsson. – München: Beck, 1976. – Bd.1. – 453 S.
19. Persson A. W. The Religion of Greece in Prehistoric Times / A. W. Persson. – Berkeley; Los Angeles : University of California press, 1942. – 189 p.
20. Pötscher W. Aspekte und Probleme der minoischen Religion / W. Pötscher. – Hildesheim; Zürich; New York : Georg Olms Verlag, 1990. – 284 S.